

קריאה פולחנית של ספר הזוהר

אברהם שטאל

מימים קדומים נהגו יהודים לקרוא בצוותא טקסטים דתיים: מזמורי תהלים בעת מצוקה, של פרט או של ציבור, פרקי משנה לעילוי נשמתו של נפטר. (משנה, בהיפוך אותיות – נשמה). במקרים רבים, כאשר רוב הקוראים והמאזינים לא הבינו את תוכן הטקסט הנקרא בצוותא, כפי שאירע תכופות בגולה, אפשר לראות בנוהגים אלה 'קריאה פולחנית'. אולם טקסטים אלה כתובים עברית; זו לשון שרוב הגברים היהודים למדה בילדותם, וחלקים מהם עשויים להיות מובנים למי שרכש את יסודות ההשכלה היהודית בחדר. לא כן ספר הזוהר שהרבו לקרוא בו בציבור.

ככל שידוע לי, לא פורסם עד כה תיאור מלא של נוהג זה. הדברים הבאים כוונתם להתחקות אחר התפתחות המינהג לקרוא בזוהר בארצות-המזרח, לתאר את ההתכנסויות לשם קריאה, כפי שהן מזומנות בימינו בישראל, ולדון בקצרה בתיפקודיהן הדתיים והחברתיים.

קריאה בציבור בספר הזוהר

לא קל להבין את ספר הזוהר, את לשונו, את תכניו ואת מושגיו ללא לימוד מעמיק; ואכן במרוצת הדורות נכתבו לו פירושים ומבואות רבים.¹ מספר העוסקים בתורת-הסוד היה תמיד מצומצם, אך במהלך-הדורות נעשה לימוד הזוהר – והכוונה, כפי שנראה, היא לקריאתו בקול – למינהג מקובל יותר ויותר בקרב המון-העם, במיוחד בארצות המזרח-התיכון ואפריקה-הצפונית. המינהג נתפשט בעקבות המקובלים, שציינו את הברכות הרבות הצפונות בקריאת הזוהר, הן לקוראים עצמם והן לכלל עם ישראל. לפי דבריהם, הרי הקריאה בזוהר תחליף את האדם ממיתה, ממחלה ומפורענויות ומגזירות קשות. היא תציל אותו מידי המקטרגים בשמים, תלמד עליו זכות לפני הקדוש-ברוך-הוא, ותבטיח לו חלק בעולם-הבא. הקורא בזוהר פנוי נעשים מזהירים, ולכן שם הספר זוהר. הקריאה בזוהר תחיש את גאולת העם על-ידי משיח צדקנו.² המאמרים הראשונים בכיוון זה מופיעים בזוהר גופו, כגון: 'עתידין ישראל

1 גרשם שלום, 'זוהר', האנציקלופדיה העברית, טז, ירושלים תשכ"ג, עמ' 631-648.

2 מאיר אלפיי, 'מש"א גיא חזיון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 5; זוהר, א, ג'רבה ת"ש, נספח; זוהר, ליורנו (בהוצאת יהודים מתונים), הקדמה; יהודה פתיא, זוהר סבא דמשפטים, עם פירוש מתוק לנפש, ירושלים תרצ"ט, הקדמה.

לטעום מעץ החיים שהוא ספר הזוהר, ולצאת בזכותו מן הגלות ברחמים³; או: 'בספר הזוהר בו אור הגאולה'⁴.

ספר הזוהר, שנחפרסם ברכים במאה ה-13, נדפס בארצות שונות כמאה פעמים. בהתחלה הוא נועד לתלמידי-חכמים שעסקו בתורת-הסוד ונדפס באותיות רש"י. כאשר נתפשט ברכים המינהג לקרוא זוהר, בשל סגולותיו המיסטיות, התקשו רבים לקרואו באותיות זעירות. משום כך החלו לצאת-לאור מהדורות המכוונות במיוחד לקהל הרחב של קוראי זוהר: הן נדפסו באותיות מרובעות גדולות והושמטו מהן הפירושים שבשולי הדפים. הרב חיים פלאגי מאזמיר שבתורכיה כתב בהקדמה לאחת ההוצאות הללו, שנדפסה בעירו בשנת 1862, שלא כל אדם מסוגל לקרוא באותיות 'דקות ושרופות', והתוצאה היא: 'זקנים משער שבתו... לא ראו אור, מה שאין הפה יכולה לדבר...'. על כך מוסיפים המגיהים בהקדמתם, כי קשיי הקריאה גרמו להפסקות תכופות בקריאה מתוך שהתעוררו ספקות לגבי הקריאה הנכונה.⁵ במהדורות אחרות נוסף תיקון לבעיות אלה: ניקוד מלא, המאפשר קריאה מהירה ורהוטה.⁶ סימן נוסף לעלייה בשימוש העממי בזוהר הוא הדפסתו במהדורות נוחות לטילטול. במקום שלושה כרכים כבדי-משקל, תוכננה הוצאת ג'רבה לשנים-עשר כרכים ב'חבנית קטן, אשר בקל ישארו איש איש בחיקו', כלשון ה'הסכמה' שבראש הספר.⁷ הוצאת אוזמיר היתה מורכבת משבעים חוברות דקות.

נוסעים, היסטוריונים ואנתרופולוגים מזכירים את מינהגם של יהודי-המזרח בארצות שונות להתכנס לשם קריאת זוהר. יעקב אוברמאיר, יהודי גרמני שישב בבגדאד בשנות 1869-1880, מצא שאנשים רבים קראו בזוהר בלי להבין את משמעותו. זקנים אמרו לו, שזהו מינהג חדש למדי שלא היה רווח הרבה בימי נעוריהם. לדבריהם הופץ המינהג על-ידי שלוחי ארץ-ישראל, שפקדו את קהילות-המזרח לעיתים מזומנות.⁸ אפרים ניימרק, שביקר בכוכארה בשנת 1884, מוסר על מינהג יהודי המקום לקרוא בזוהר 'בניגון לפי טעם הבוכארים המסוגל להשתפכות הנפש... קריאת דף אחד מספר הזוהר ימשך למצער חצי שעה אצל הלומדים או המנגנים המקצרים.⁹ עדויות דומות לקריאת הזוהר בקול, ללא הבנה מצד הקהילה וללא הסבר מאת חכם

3 זוהר, ורשה תרכ"ז, א, דף קכד ע"ב; תרגום לעברית: דינאל פריש וידידיה ברנסדורפר, אוצר הזוהר, ירושלים תשל"ו, עמ' רמו.

4 ראובן מרגליות, תיקוני הזוהר לרשב"י, תל-אביב תש"ח, דף נג ע"ב.

5 זוהר, אזמיר תרכ"ב, א.

6 יהודה פתיא, זוהר סבא דמשפטים, ירושלים תרצ"ט; זוהר, ג'רבה ת"ש-תש"ו; זוהר, ירושלים תשל"ז (בהוצאת חכמים מעיראק).

7 זוהר, ג'רבה ת"ש, א.

8 Jacob Obermeyer, *Modernes Judentum im Morgen-und Abendland*, Wien 1907, pp. 38-39

9 אפרים ניימרק, מסע בארץ הקדם, ירושלים תש"ז, עמ' קט.

העדה, מצויות בידינו לגבי עדות שונות: מארוקו,¹⁰ לוב,¹¹ כורדיסטאן¹² ותימן.¹³ עדויות נוספות מצויות בהקדמות למהדורות השונות של הזוהר, שנדפסו בידי יהודים מזרחיים: אזמיר תרכ"ב, ג'רבה ת"ש, ירושלים תשל"ז (בהוצאת חכמים מעיראק). נהגו לקרוא פרקי זוהר בהזדמנויות שונות: בשבתות, בל"ג בעומר (שבו מעלים את זכרו של ר' שמעון בר יוחאי, שהמסורת מייחסת לו את חיבור הזוהר), ובמיוחד כימי-הזיכרון לנפטרים מבני-המשפחה. רבי יהודה פתייא, יליד 1859, כותב: 'ובימי חורפי, בהיותי בעיר מולדתי בכל [בגדאד] יע"א¹⁴ יושב בין ברכי רבנן קשישאי תנצב"ה,¹⁵ היו נוהגים, כשאירע יום פטירת אביהם או אמם היו מתקבצים עשרה תלמידי חכמים בליל הפטירה... והיו לומדים זוהר פרשת משפטים... כל אחד דף אחד... ואומרים קדיש והולכים לישון...'¹⁶ בין 58 החוברות שנתרו ממהדורות אזמיר, והשמורות בספריית מכון כן-צבי בירושלים, יש שמודבקים עליהן דפים בכתב-יד ובהם רשימת בני-המשפחה, שיש להזכיר את נשמותיהם על-ידי קריאת פרקי זוהר. כמו שמצא ניימרק בכוכארה, היו משתדלים למנות אדם 'אשר חנן ה' אותו בקול ערב וצלול, והוא לומד הזוהר בקול נגינה נעימה, כמנהגנו בעיר תהילה בגדאד יע"א.'¹⁷ נוהג זה קיים עד ימינו בישראל, כפי שמעיד ואלטר זנר על יהודי סוריה,¹⁸ ומלמד התיאור הבא של יהודי מארוקו.

'חברת זוהר'

מינהג רווח היה שגברים התכנסו בקביעות כדי לקרוא בזוהר. על-פי-רוב נפגשו הקוראים בבית-הכנסת שבו היו רגילים להתפלל; לעיתים נערכה הקריאה בביתו של אחד המשתתפים, או אצל סוחר עשיר או אחד מחכמי הקהילה. בסיפור-מוסר מג'רבה מסופר על גביר חשוב, המכנס בביתו מניין אנשים לקריאת זוהר בליל-שבת, והיא סגולה לחיים ולפרנסה.¹⁹ הפגישות נערכו לעיתים קרובות, כמו בדוגמה זאת, אחת

10 Moshe Shokeid, *The Dual Heritage*, Manchester 1971, p. 29; Dorothy Willner & Margot Kohls, 'Jews in the High Mountains of Morocco: a partial reconstruction',

Jewish Journal of Sociology, 4 (1962), pp. 223-224

11 נחום סלושץ, מסעי בארץ לוב, א, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 68.

12 יוסף יואל ריבלין, שירת יהודי התרגום, ירושלים תשי"ט, עמ' 29.

13 יעקב ספיר, ספר מסע תימן, ירושלים תשי"א, עמ' 71, 87; יהודה ניני, 'מיוסף הלוי ושליחותו לגילוי כתובות שבאיות ועד מחלוקת "עקשים ודרדעים" בשנת תרע"ד', בתוך: ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים), יהדות תימן, ירושלים תשל"ו, עמ' 102.

14 יכוננה עליין אמן.

15 תהי נשמתו צרורה בצרור החיים.

16 יהודה פתייא (ראה רישא להערה 6), הקדמה.

17 שם.

18 Walter Zenner, 'Saints and Piecemeal Supernaturalism among the Jerusalem Sephardim', *Anthropological Quarterly*, 38 (1965), p. 208

19 דוד עידאן, שבחי הצדיקים, ג'רבה תרע"ד, סיפור ט.

לשבוע, ונמשכו שעה עד שעתיים. אפשר היה לקיים את הלימוד בכל יום ובכל שעה: השכם בבוקר, או כפי שהיה רווח יותר — לאחר תפילת ערבית. על-פי התקנות של אחת הקבוצות הללו, שנוסדה בעיר גאבס שבחוניסיה בשנות השלושים למאה שלנו, נקבעו הפגישות אחת לשבוע, בשעות הערב, וכל פגישה ארכה כשעה. ההתכנסות כללה קריאה בזוהר, ואחריה דרשה קצרה בענייני מוסר ודינים.²⁰ בתעודה משנת 1932 נמסר על קבוצת סוחרים מהעיר צפרו במארוקו, שניצלו את הפסקת-הצהריים, כאשר היו חנויותיהם סגורות, להתכנסויות בבית-הכנסת לקריאה משותפת בזוהר.²¹ רווח ביותר היה לערוך את הלימוד בלילי-שבת או במוצאי-שבת, כאשר האנשים פנויים מעבודתם. אך אנשים זקנים, בטלים מעבודה, נהגו להתכנס בבית-הכנסת בימי החול, ובין השאר לקרוא בזוהר. לעיתים קרובות אורגנו קבוצות של זקנים עניים, להוות חברה לשם קריאת זוהר, להבטחת שלום העדה. משכו אותם לבית-הכנסת באמצעות חלוקת מזון ומענקים כספיים קטנים, שנאספו בעיר בשביל הלומדים. חברה כזאת, שהיתה מעין 'חברת ביטוח רוחנית', שכן האמינו שזכות לימוד הזוהר תגן על העדה כולה, שימשה גם מועדון לקשישים.²²

לימוד זוהר נהוג גם במועדוני קשישים בישראל, כאחת הדרכים המסורתיות (בצד היגוד סיפורי-עם בלשון העדה) לטיפול בזקנים. בארץ פועלות כיום מאות קבוצות כאלה, הנפגשות בקביעות, ועל-פי-רוב הן מורכבות מיוצאי צפון-אפריקה. הדברים הבאים, המבוססים על ביקורים רבים ועל שיחות עם המשתתפים, מתארים התכנסות טיפוסית של 'חברת זוהר' של יהודי מארוקו, כפי שנערכו במושבים ובעיירות רבים בשנות השישים והשבעים.

בקבוצה עשרה — שנים-עשר גברים, רובם זקנים, מיעוטם בגיל העמידה, ויש שנכללים בתוכם צעירים אחדים. לפעמים משתתפים בלימוד ילדים: כרגיל אלה בניהם של הלומדים. מקום-המיפגש המקובל הוא בבית-הכנסת, וחדר-הכניסה שלו משמש לפעמים כבית-מדרש; במקום זה ניצב שולחן ארוך, ובכוננית — ספרייה תורנית קטנה: תורה, מקראות גדולות, ש"ס, ספרי הלכה ודרשות. החברים תופסים מקומות מסביב לשולחן, ובראש יושב אחד הזקנים, שנבחר כראש החברה. לעיתים קרובות מנהל את ההתכנסות רב המושב או השכונה. כאשר אין חדר-כניסה בבית-הכנסת — כגון בבית-הכנסת שנבנו במושבים החדשים בסוף שנות החמישים, כבוא העלייה ההמונית ממארוקו — הלימוד הוא באולם בית-הכנסת עצמו. לפי דרך סידור

20 חברת זוהר הרקיע, ג'רבה ת"ש, הוצאת חדאד (בערך 1936-1939). התקנות נדפסו בחוברת דקה ששניים משמונה עמודיה מפרטים, בלשון הערבית-יהודית של יהודי תוניסיה, את תקנות ה'חברה' ואת המעלות הטובות של הקריאה בזוהר. כשאר העמודים פיוטים הסובכים על ענייני קבלה, כגון שירים לכבוד ר' שמעון בר-יוחאי, בעברית ובערבית. החוברת, כנראה טופס יחיד מסוגו, היא מאוספו הפרטי של ידידי מר אברהם הטל, ואני מודה לו על שאיפשר לי לעיין בה.

21 דוד עובדיה, קהילת צפרו, ירושלים תשל"ה, א, עמ' 386.

22 דוגמה מלוב: מרדכי הכהן, הגיד מרדכי (מהדורת הרווי גולדברג), ירושלים תשל"ט, עמ' 253; ממרוקו: דוד עובדיה, קהילת צפרו, ירושלים תשל"ה, א, עמ' 386.

הריהוט בבתי־הכנסת המזרחיים²³ יושבים המשתתפים בכעין מעגל ורואים זה את זה, וכל אחד מחזיק את ספרו בידו.

הקריאה היא לפי תור, במנגינה הנשמעת מונוטונית מאוד, לא שירה אלא מעין דיקלום. הזר המנסה להתלוות אל המנגינה מוצא עד מהרה, כי אין היא כה פשוטה כפי שנשמעה לו בתחילה. יש שינויים פתאומיים, עליות וירידות; יש קבוצת־מילים הנאמרת במהירות, בהצלם אחד, ויש מלה המתארכת מאוד. קורא אחד מפסיק והשני ממשיך אחריו. בדרך־כלל אין לפני השינוי כל סימן ניכר לעין, אך לפעמים מחוזה היושב־בראש סימן קל, כגון תנועה קלה בראשו או בידו, או לאחר שהשתרר שקט, גם פנייה ישירה: 'רבי מכלוף, בכבוד', ולאחריה ממשיך בקריאה מי שקוֹנָא בשמו. קורה ששני אנשים מתחילים לקרוא ביחד; יש ששניהם מפסיקים מיד, והממשיך הוא המבוגר יותר, או זה הנחשב תלמיד־חכם בקהילה. אך יש שפורצת מריבה בין השניים, כאשר חברים אחרים תומכים בצדדים השונים, או מנסים להשקיט את הרוחות. (התנהגות דומה לזו ראיתי לעיתים קרובות בעת התפילה בבית־כנסת מרוקאי, שבו התפללתי בקביעות במשך שנתיים). אולם פגיעה בסדר הטוב היא נדירה. בדרך־כלל מתנהגים החברים בשקט וכבוד־ראש, נמנעים משיחות ביניהם ועוקבים אחר הקריאה, בעינים בספר שבידיהם. כאשר אין בידיהם ספר הם מביטים הישר נכחם, מאזינים בדריכות, אף־על־פי שאין הם מבינים כלל את הנקרא. בהגיע תורם הם קוראים — חלקם באיטיות רבה, אחרים במהירות המכבידה על העיקוב אחר קריאתם. המסיים קריאתו מניח אצבעותיו על הספר, מגיען לפיו ומנשקן.

לפעמים מפסיק יושב־הראש את הקריאה ומסביר קטע קצר בעברית או בשפה הערבית־יהודית של יהודי מארוקו. בהתחלה חשבתי שהסברים אלה נוספו למעני: ביקרתי בבתי־הכנסת כנציג משרד החינוך והתרבות, שנתן תשלום (קטן מאוד, יש לציין) לרב המקום על קיומם של שיעורי תורה. הרגשתי היתה, שהרב אומר דברים כדי להעלות את מעמד ההתכנסות לדרגת שיעור. אך במרוצת הזמן התברר לי — משיחות עם רבנים, עם משתתפים, וכמיוחד עם שמשים — כי כאשר מנהל את הלימוד תלמיד־חכם, ולא סתם אחד מזקני המקום, חובה עליו לומר דברי הסבר, כאות לבקיאותו בתורה. הסברת הקטע היא לפי דרגת האנשים, כפי שסיפרו לי כמה רבנים, כלומר: תרגום של משפטים אחדים בתוספת משהו על משמעותם הגלויה, בלי להיכנס לפירוש המיסטי המעמיק יותר. עם זאת הדגישו הרבנים, כי לימוד זוהר נודעת לו חשיבות מרובה גם ללא הסבר כלשהו.

האווירה השוררת בהתכנסויות אלה שונה מאוד בקבוצות שונות. לפעמים נדמה, שאחדים משכניו וממקורביו של הרב משתתפים בלימוד אך ורק בגלל לחצו של הרב (ואולי אפילו בשל התשלום הזעום הניתן לרב). יקרה, שהרב לבדו קורא, ואלו

23 אברהם שטאל, 'סדרי הישיבה בבית־הכנסת כביטוי לאופי התפילה והדרשה', בתוך: ישעיהו אילן ואחרים (עורכים), מקדש מעט, ירושלים תשל"ה, עמ' 46-56.

האחרים פאסיביים, ואפילו מפקקים או נרדמים. אך אין זה נדיר למצוא אנשים הקוראים את חלקם בהתלהבות גדולה, וההתכנסות טעונה מתח רגשי רב.²⁴ קשה להאמין שהטקסט איננו מוכן כלל לנוכחים, פרט אולי לרב, שהבנתו היא חלקית. אך למרות אי-הבנת המילים, יש בהתכנסות הזאת משמעות עמוקה למשתתפים בה. הם בטוחים שהקריאה בווהר הקדוש, בלשונם, מקרבת אותם אל האלוהים, ובעיניהם המעמד כולו ספוג אווירה של קדושה. כפי שאמר לי משתתף אחד, נהג מונית באמצע שנות העשרים שלו: 'אלה ספרים! כשאתה מחזיק אותם, אתה רועד מעצם הקדושה. שיגעון!²⁵

תיפקודים חברתיים של 'חברת ווהר'

ההתכנסויות של החברה ממלאות לא רק תיפקודים דתיים אלא גם חברתיים. החברים מכירים זה את זה היכרות קרובה מאוד. לעיתים הם בני-משפחה; ובמקרים לא מעטים, מוצאם מאותו כפר או עיירה במארוקן והם עלו והתיישבו יחד בישראל.²⁶ הגברים מגיעים למיפגש בזה אחר זה, מביתם או ישר מעבודתם. עד שהלימוד מתחיל, הם משוחחים על ענייני המשפחה, העבודה או על בעיותיהם האישיות. לפני הקריאה, ושנית בשעת הקריאה, עובר השמש בשקט בין הלומדים ומגיש להם כוסות תה עם עלי נענע או שיפָה ריחניים, האהובים על יהודי מארוקן.

בהזדמנויות מיוחדות מתרחב מעגל הלומדים הקבועים ומספר ניכר של בני-הקהילה נוטל חלק בלימוד. כלילה שלפני ברית-מילה מבליים בני החברה את כל הלילה בבית אבי הרך הנוולד, יחד עם בני-המשפחה, ידידים ושכנים, כשהם קוראים פרקי ווהר ותהלים לשמירת הנילוד מפני מזיקים.²⁷ במקרה של פטירה, מוזמנים אנשי 'החברה' להשתתף עם בני-המשפחה בימי ה'שבעה'. הם סועדים עם הקרובים והאורחים וזוכים לכבוד מצד כל הנוכחים. לפני קריאת הווהר אומרים: 'לשם יחוד קודשא בריך הוא... הרי אנחנו באים ללמוד בווהר... לעילוי נפש, רוח ונשמה של עבדך פלוני בן פלוני, ויהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו שעל-ידי לימודנו זה יעלה זכרונו לטובה לפניך...'²⁸ לפעמים מתבקשים אנשי 'החברה' לקרוא ווהר בכיתו של חולה אנוש, או לגרש רוח רעה שדבקה באחד מבני-המשפחה.²⁹ יש גם

24 שלמה דשן, 'ההילולות של יוצאי תוניסיה', בתוך: משה שוקד ושלמה דשן, דור התמורה, ירושלים תשל"ז [להלן: דור התמורה], עמ' 110-121.

25 נרשם בשנת תשל"ג (א"ש).

26 משה שוקד (ראה הרישא של הערה 10).

27 מינהג זה מקובל בעדות רבות, גם אצל האשכנזים: מאיר יעקב פרת, 'מוסדות, מנהגים ופולקלור של יהודי אמסטרדם', בתוך: יוסף מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד, א, ירושלים תשל"ה, עמ' 300-301; Joshua Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, Cleveland 1961, pp. 170-172.

28 פתייא (ראה רישא להערה 6), בראש הספר.

29 מ' שוקד (ראה רישא להערה 10), עמ' 185.

אירועים חגיגיים מרובי משתתפים. למשל, כאשר אחד מהקהילה, לעיתים קרובות — אשה, נדר לערוך לימוד זוהר אם ירצה ה' והילד החולה יחלים, או שתסתיים הבנייה של בית חדש. במקרים כאלה מוזמנת כל המשפחה המורחבת וכן שכנים וידידים. לנשים ערוך שולחן מיוחד, על-פירוב בחדר נפרד. אנשי 'החברה' תופסים את מקום הכבוד ומשמיעים פרקי זוהר ומזמורי תהלים. לעיתים דורש הרב דרשה קצרה. חגיגות אחרות נערכות בתוך בית-הכנסת ומוזמנים אליהן כל הגברים בקהילה. אחד האירועים האלה הוא סיום קריאת ספר הזוהר על-ידי אנשי 'החברה', כאשר קוראים את הפסוקים האחרונים של ספר הזוהר ומתחילים בקריאתו מההתחלה. הזדמנות אחרת להתכנסות חגיגית רבת-משתתפים היא רכישת ספר-זוהר חדש, כעל כרכים מרובים ומלווה בפירושים המסורתיים. (ידועה ביותר ההוצאה עם פירוש 'הסולם', מאת החכם האשכנזי הרב יהודה ליב אשלג, בעשרים ושניים כרכים).³⁰ הספר נרכש אולי בכספי נדבות-הקבע הניתנות לבית-הכנסת, ואולי נתרם בידי אחד מהקהילה כתשלום נדר שנדר. בהתכנסות חגיגית דורשים דרשות ומברכים את התורם ואת משפחתו ואת הלומדים, שרים את הפיוטים המסורתיים³¹ ומתכבדים במאכל ובמשקה: עוגיות קטנות ומִקְאָ (עראק). מכבדים את הרב, את התורם ואת גבאי בית-הכנסת בברכות ובקריאת קטעים מהספר החדש. חברי הקהילה תורמים סכומים נכבדים כדי לזכות בנשיאת הספר מדלת בית-הכנסת עד התיבה ('בימה' בפי האשכנזים), ומשם להיכל ('ארוץ-הקודש'), שבו נשמר הספר, קרוב לספרי-התורה. חלק מהתורמים הם אנשים צעירים, שאינם מקפידים ביותר על שמירת המצוות (למשל, נוסעים בשבת).³² ולמרות זאת מגלים הם רצון רב להשתתף בטקסים הקשורים בספר הזוהר הקדוש.³³

בהגיע ל"ג בעומר תתארגן הקהילה כולה, גברים נשים וטף, לעלייה המסורתית למירון. בשביל רבים זהו מיפגש חברתי יותר מאשר דתי, אך היסוד הדתי איננו מבוטל גם כיום.³⁴ קיימות חוברות מיוחדות ובהן פרקי זוהר הנאמרים כליל ל"ג בעומר.³⁵

תיפקודים מטאפיסיים של ההתכנסות

'אדם הקורא זוהר הקדוש... תטהר אותו ותקדש אותו, כלומר נשמתו תהיה קדושה וטהורה... הקב"ה ישמח מאד אם רואה את האדם שהוא קורא בזוהר הקדוש בסודות

30 יהודה ליב אשלג, ספר הזוהר עם פירוש הסולם, ירושלים תש"ה-תשי"ח, כ"ב כרכים.

31 קול ששון, הוצאת לוגאסי, ירושלים ת"ש, עמ' 76-81.

32 השווה ש' דשן (ראה הערה 24), עמ' 117.

33 התיאורים מבוססים על תצפיותי. השווה: משה שוקד, 'השכנת שלום בקהילה של יוצאי מרוקו', דור התמורה, עמ' 218-219; מ' שוקד (ראה הערה 10), עמ' 176 *La Saga*; André Chouraqui, *La Saga*; 128-129 pp. *des Juifs en Afrique du Nord*, Paris 1972.

34 משה שוקד, 'קודש וחול בעלייה לרגל למירון', דור התמורה, עמ' 93-109.

35 דוגמה מלפני 150 שנה בערך: רפאל פינחס די שיגורה, תיקון לליל ל"ג בעומר, שאלוניקי תק"ץ.

עליונות'.³⁶ כתב את הדברים חכם שעלה מתוניסיה לישראל, על יסוד מקורות קודמים באותה רוח.³⁷ הקריאה בטקסט הקדוש מעוררת תחושה של התעלות רוחנית וקירבה לאל.

ההשפעה הרוחנית אינה קשורה בהכנת הקורא את הטקסט; חשובה הכוונה, הדבקות בה'. מקורו של רעיון זה הוא בספר הזוהר: '... מי שתשוקתו היא לעסוק בתורה, ואינו מוצא מי שילמד אותו, והוא כאהבת התורה מדבר בה ומגמגם בה בגיגום, שאינו יודע — כל דיבור ודיבור עולה, והקדוש ברוך הוא שמח בדיבור ההיא ומקבלה, ונוטע אותה מסביב אותו הנחל... ונעשו מאלו הדיבורים אילנות גדולים... ונקראים ערכי נחל...'.³⁸ הרעיון הודגש כמרוצת הדורות שוב ושוב בפי בני-סמכא שונים: המחבר האנונימי של 'חמדת ימים', שיצא-לאור במאה השבע-עשרה באזמיר, כותב על 'תועלת עצום' בקריאת זוהר גם למי שאינו יודע 'לחדש בו דבר'.³⁹ חיד"א, שחי במאה השמונה-עשרה, כותב: 'לימוד ספר הזוהר מרומם על כל לימוד, כשגם לא ידע מאי קאמר, ואף שיטעה בקריאתו, והוא תיקון גדול לנשמה'.⁴⁰ הרב אליעזר פאפו, שחי בתחילת המאה התשע-עשרה בבולגאריה, כותב בספרו הנפוץ 'פלא יועץ' החוזר ונדפס גם בימינו, בדבר השימוש בלשון הקודש: 'סגולת לשון הקודש רבה היא עד מאד... וככל אות ואות יש רוזן עילאין, ובונה בשמים עליותי, אף אם לא ידע מאי קאמר — קמי שמיא גליא. (גם אם אינו יודע מה אומר — לפני האל גלוי הדבר). הדברים אמורים ב"מילי דעלמא", דיבור בענייני חולין; לא כל שכן קריאה ב"ספרים המועילים".⁴¹ במקום אחר אומר הרב פאפו: 'אמרו רז"ל, שאפילו אם קורא וחוזר וקורא כל היום פסוק "ואחות לוטן תמנע" (בראשית לו: כד) נתנין לו שכר כאילו עוסק בנגעים ואהלות' (דיני טומאה וטהרה, שחשיבותם מרובה).⁴² הן מעצם שימושו של הרב פאפו בארמית בדבריו על לשון-הקודש, הן מדבריו הבאים על ספר הזוהר, ברור שגם הקריאה בארמית עולה לאדם כמי שקורא בלשון-הקודש. שמחתו של הקדוש-ברוך-הוא לשמע קריאת הזוהר גם מפי מי שאינו מבין מה הוא קורא ושווגה בו שגיאות הרבה' מבוארת בעזרת משל: 'למה הדבר דומה? לתינוק קטן שאינו יודע דבר, ומדבר חציין של תיבות בלעגי שפה, ואביו ואמו יצחקו לו, ישמחו לקולו — כך יושב בשמים ישחק וישמח כשהאישי הישראלי יש לו חיבה בתורה ורוצה ללמוד אך אין דעתו משגת...'.⁴³ הקריאה בזוהר, גם ללא הבנת משמעותו, יש בה כדי 'לתת חיל ועוז רב כפמלייא של מעלה, מה שלא ייעשה באלף אלפי דרושים, ברכבות

36 מיקץ ישראל חדאד, שאגת אריה, ירושלים תשל"א, עמ' קסו.

37 למשל: אליעזר פאפו, פלא יועץ, ירושלים תשכ"ז, עמ' קח. הספר נכתב בהתחלת המאה התשע-עשרה.

38 תרגום עברי, לפי אשלג (ראה הערה 30), טו, עמ' לא.

39 חמדת ימים (סדר תפילות), חלק א: שבת, אזמיר תצ"ב, דף קבא ע"א-ע"ב.

40 חיים יוסף דוד אזולאי, מורה באצבע, ליוורנו תקפ"ו, דף מו ע"ב.

41 פאפו (ראה הערה 37), עמ' קפט.

42 שם, עמ' של — מקור הדברים בסדר אליהו זוטא, ב.

43 פאפו, שם, עמ' קח.

פשטים...'.⁴⁴ דברים מסוג זה, הידועים לאנשי 'חברת הזוהר' מדברי ראשי העדה וממאמרים בשבח הקריאה הנדפסים במהדורות השונות של הזוהר,⁴⁵ מסבירים מדוע מייחסים הקוראים ערך כה גדול לקריאת טקסט שאין הם מבינים אותו. עדות חותכת למכניות של הקריאה היא חלוקת הכרכים או החוברות במהדורות שנועדו לקריאה בציבור בצוותא. למשל, כל כרך במהדורת ג'רבה כולל בדיוק 400 עמודים, המחולקים לשלושים חלקים, חלק לכל יום בחודש. הטקסט בעמוד האחרון נפסק באמצע העניין ונמשך בכרך הבא. כל חוברת במהדורת אזמיר כוללת 46 דפים, והטקסט בעמוד האחרון נפסק באמצע המשפט. לפי ההקדמה שבמהדורה יקראו בכל יום 'שישה או שבעה דפים [דהיינו, 12-14 עמודים] של ההוצאה הזאת, אשר במשך רבע שעה או מעט יותר יוכל לגמרם'.⁴⁶ לפי חישובי, זהו קצב קריאה של 150 מילים לדקה בערך. קריאת טקסט כזה בקצב כזה אי־אפשר שתהיה מובנת לקורא. השפעתו הברוכה של ספר הזוהר אינה מוגבלת לקריאתו. אמנם, יש דירוג ברור: קריאה והבנה של הכוונות הנסתרות עדיפה על קריאה מכנית;⁴⁷ הקריאה בצוותא ללא הבנה עדיפה על אי־קריאה בו; אך גם יש ערך רב לעצם החזקתו של ספר הזוהר בבית. הרב פאפו כותב, כי אל לו לאדם למכור ספר־קודש שברשותו, אפילו אין הוא יודע לקרוא בו, או אם יש לו שני עותקים מספר; והוא מצטט סיפור על אדם, שהיו לו שני עותקים של ספר הזוהר בביתו, ומכר אחד מהם וקראו לו בחלומו בהמה.⁴⁸ הרב יצחק אביחצירא בן למשפחת רבנים ידועה ממארוקו, כותב בהקדמה לאחד מספרי הקבלה של סבו, שנדפס בישראל: '... ואפילו שלא יודע הפנימיות — משתוקקים שיהיו להם לברכה בביתם'.⁴⁹ בספר אחר, שנדפס במארוקו, יש הערה בלשון הערבית־יהודית המקומית: 'כל מי שימכור ספר זה בביתו או בחנותו תהיה לו שמירה גדולה והצלחה וטובה בזכות הרב הקדוש המלומד בנסיים רבי חיים פינטו זלה"ה' — שחייו ונפלאותיו מתוארים בספר.⁵⁰ שלמה דשן כותב במאמרו על הוצאה־לאור של כתבים מאת חכמי תוניסיה בישראל, כי אנשים שרבים מהם אינם מבינים את תוכנם של ספרים אלה רוכשים אותם במיוחד בשל ערכם כחפץ מאגי המגן על בעליו.⁵¹ דבר זה משתמע מדברי צעיר מזרחי, שחיפש בחנות ספרים את פירוש 'אור החיים' (לרבי חיים בן עטר, מחכמי מארוקו הידועים). כשהצבעתי על הספר אמר לי: 'זה הרב שלי. זה סגולה להחזיק בביתי'.⁵²

44 חמדת ימים (ראה הערה 39), דף קכא ע"ב.

45 בנושא זה ראה, למשל, את לקט דברי החכמים בערבית־יהודית של יהודי תוניסיה, שבסוף הזוהר, ג'רבה ת"ש, א.

46 שם, הקדמה.

47 פתייא (ראה הערה 6), הקדמה; חמדת ימים (ראה הערה 39), דף קכא ע"ב.

48 פאפו (ראה הערה 36), עמ' רכו.

49 יעקב אביחצירא, אלף בינה, ירושלים תשכ"ז, עמ' ב.

50 אברהם בן עטר, שנות חיים: תולדות הרב הקדוש... ר' חיים פינטו, קזבלנקה תשי"ח, דף השער.

51 שלמה דשן, 'כתביהם של חכמי תוניסיה בישראל', דור התמורה, עמ' 134.

52 גרשם בשנת תשל"ט (א"ש).

השימוש בספרים קדושים כקמיע המגן על האדם והמרפא מחלות ידוע ונפוץ בעדות-ישראל כבעולם כולו; ⁵³ אלא שקשה מאוד, במקרה זה כבמקרים אחרים, לקבוע גבול בין גילויים של אמונה דתית ובין נוהגים מאגיים. המשתתפים בקריאת הזוהר בציבור, כקוראים או כמאזינים, רואים בכך אחד הביטויים העיקריים לחייהם הדתיים.

המשך קיומם של נוהגים אלה בישראל, כימי דור אחר העלייה ההמונית, מצביע מצד אחד על כוחה של המסורת, ומצד שני — על בידודם היחסי של רבים מהעולים הזקנים מארצות-המזרח מן החיים של החברה הרחבה, ואף הדתית, בארץ. אלה מהם הממשיכים לשמור על מצוות הדת לומדים בבתי-ספר שאין ספר הזוהר נלמד בהם. בבית-הספר הממלכתי-דתי נלמדים טקסטים אחרים, בעיקר התלמוד, והלימוד מדגיש את ההבנה המעמיקה, את הפעלת השכל ולא את הפעלת הרגש. ⁵⁴ יש לשער שהנוהג של קריאה פולחנית ללא הבנת הטקסט ייעלם בהדרגה כמרוצת השנים, וייתכן שישתנה בהדרגה וייהפך להיות קריאה שיש עמה הבנת הטקסט.

Ernst Cassirer, *Language and Myth*, New York n.d., Ch. 4; Wayne Shumaker, *Literature and the Irrational*, New York 1966, pp. 99-104; Jack Goody, *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge 1968, pp. 16-18
תלמידים טעוני טיפוח בישראל, תל-אביב תשל"ז, עמ' 86.

Solomon Poll & Ernest Krausz (eds.), *On Ethnic and Religious Diversity in Israel*, Ramat Gan 1975